

2. Європейськість українців як дослідницька проблема соціогуманітаристики

Галина Александрова

Глобалізація і нові стратегії в компаративістиці

У статті аналізуються основні зміни в компаративістиці, спричинені глобалізацією. Увага акцентується на потребах української компаративістики, її діалозі зі світовою наукою.

The main changes in comparative studies provoked by globalization are analyzed. The needs of Ukrainian comparative studies and its dialog with the world science is underlined.

В академічній мові термін «глобалізація» звичайно застосовують, коли йдеться «про цілеспрямовано всеосяжні світові масштаби діяльності глобальних корпорацій, безпрецедентні потоки товарів, грошей, людей та уявлень через національні кордони і можливі у зв'язку з цим зникнення або трансформації національної держави та її суверенності» [5, 94–95]. Глобалізаційні процеси не оминули літератури й науки про неї. Про те, яких імпульсів надають ці процеси сучасній культурі, неодноразово писали вчені (П. Бергер, С. Ганінгтон, К. Гірц, Д. Перкінс, І. Лімборський, М. Тлостанова та ін.). Мета нашої статті – окреслити нові проблеми і обшири, що з'явилися останнім часом у компаративістиці, стратегії якої використовуються для дослідження глобальних світів і культур сучасності.

Серед літературознавчих дисциплін компаративістика чи не наймолодша – становлення її припадає на другу половину XIX століття. Порівняльне літературознавство чи компаративістика виникло як галузь літературознавства, що застосовує порівняльний метод для вивчення літературних явищ. Його мета – вивчати і порівнювати різні літератури і твори між собою, віднаходити схожості і відмінності, визначати тенденції літературного розвитку. Позитивістська методологія порівняльно-історичного вивчення літератури зосереджувалася переважно на вивченні генетико-контактних, далі – типологічних взаємин, невідривно від концепту світової літератури. Вивчення взаємовпливів, трансформації їх в різні національні форми давало можливість: по-перше, встановити специфіку національного літературного процесу, довести самобутність певного літературного факту, по-друге, відчути загальну культурну єдність людства, глобальність джерел і кінцеву гуманістичну мету будь-якої національної культурної системи. І якщо деякі методології з другої половини XIX ст. уже вичерпали себе, застаріли, є непродуктивними, то компаративістика досьогодні актуальна і для української науки, і для світової. Суть компаративістики відповідна атмосфері нашого часу, адже вона створює поле для діалогу на численних рівнях сучасної культури й ментальності, органічно залучає у сферу наукових інтересів категорії «своє» «чуже» та «інакше», які тепер найбільше потребують осмислення.

Нинішній стан компаративістики, як і всіх гуманітарних наук, значною мірою зумовлений процесом глобалізації та зміною інтелектуально-філософської антропологічної парадигми, що впливає на параметри й масштаби дослідження, потребує їх переструктурування. Дослідники постколоніальної епохи (Е. Саїд) заявляють про смерть традиційної компаративістики і зародження нової, покликаної

звільнити ідентичність малих літератур. Симптоми смерті у традиційній компаративістиці (за аналогією до «смертей» мистецтва, естетики, автора) вбачає С. Баснет. На противагу їй Г. Співак доводить, що «смерть» компаративістики була проголошена передчасно. Серед науковців виникли певні розбіжності і щодо питання про роль компаративістики. Одні стверджують, що вона має уніфікувати наше відчуття сутності природи й ствердити функцію літератури як культурного перехрестя (Й. Міллер), інші – що компаративістика має сприяти розумінню множинності проявів літератури в різних культурах (Ч. Бернгаймер). Для багатьох компаративістів глобалізація означає перехід від сприйняття європейської культурної парадигми як домінуючої у світі до розширення ареалу досліджень шляхом залучення надбань інших регіонів. Центром уваги науковців стають не канонічні письменники й тексти, а представники маргінальних напрямів і течій. Змінили, і навіть знецінили традиційно окреслені ареали вивчення, постколоніальні студії. Компаративістика в сучасному контексті опинилася своєрідним центром перехрещення ідеологічних сутностей, бо в ній взаємодіють проблеми національні-глобальні-постколоніальні. Водночас все більше акцентується на тому, що вивчати літературу потрібно у її взаємозв'язках з іншими видами мистецтв, з іншими гуманітарними та соціальними дисциплінами, у її сферу додаються і проблеми імагології – тобто образи певного етносу у свідомості й літературі іншої нації, а отже, компаративістика – наука інтердисциплінарна (мультидисциплінарна, плюридисциплінарна). У доповіді Ч. Бернгаймера (1993) порівняльне літературознавство названо порівняльним дослідженням у галузі культури та зауважено, що предметом його має бути не так література, як усе поле культурної продукції. У зв'язку з цим словенський учений Т. Вірк зазначає: у «порівняльній літературі», адаптованій до наслідків глобалізації, демократизації і деколонізації, обґрунтований лише компонент «порівняльна», а література «парадоксальним чином виявляється лише випадковим атрибутом» [2, с. 196], отже, компаративістика як дисципліна може розчинитися в культурологічних дослідженнях. На нашу думку, відмова від літературності як онтологічної категорії, розмивання кордонів між літературою та іншими формами культури, означає не руйнування специфіки літератури, а лише її адаптацію до наслідків глобалізації. Літературознавству необхідні зміни, розширення дослідницького простору, але водночас – повернення до більш емпіричного сприйняття літератури. На нашу думку, компаративістика зберігає свою специфіку, оскільки є самостійною наукою, що має предмет, фахову термінологію та методологічні принципи. Варто

підтримувати традиційне її розуміння як методології, котра здатна поєднати в собі найрізноманітніші підходи до аналізу літературних творів – історико-генетичний, історико-функціональний, цілісний, системний, – і водночас суттю якої залишаються порівняння.

Новітні межі для компаративістики XXI століття окреслив XIX Конгрес Міжнародної асоціації компаративістики, що відбувся 15–21 серпня 2010 року в Сеулі. Якщо в середині XX ст. дискутували переважно про те, що має бути в центрі компаративістських досліджень (праці П. Ван Тігема, Г. Ремака, Р. Веллека): лише літературні тексти чи й тексти, наприклад, кіномистецтва; чи можна порівнювати художні тексти, залучаючи інструментарій і знання з політології, соціології, економіки, то нині йшлося про визначення нових доменів порівняльного літературознавства, зокрема таких, як нейронаука, високі технології, кіберпростір. Усі ці теми опрацьовують письменники. Тому для аналізу таких текстів компаративіст має орієнтуватися в комп'ютерній інженерії, нейробіології, нейрохімії. Навіть структуралістське поняття «текст» для компаративістів уже видається застарілим, натомість будь-який витвір мистецтва (або текст) рекомендовано називати прикладом медійності, а мистецтво – просто медіа. Водночас наголошується, що в сучасній компаративістиці пріоритетні два напрями: 1) традиційна рецепція тем, сюжетів і образів світової літератури; 2) визначення головного героя в сучасних текстах (ким є «герой нашого часу?» Це турист, фланер, менеджер транснаціональної корпорації, відсторонений споглядач?). Велике значення надається літературній критиці, оскільки для того, щоб вивчити історичне сприйняття якогось образу в національній літературі, потрібно обов'язково бачити рецепцію сьогодення. Літературна критика першою помічає нові естетичні тенденції, коли історію літератури ще неможливо написати, адже має минути час, тексти мають пройти процес природного відбору для того, щоб стати класичними для історії літератури, але можна говорити про компаративні дослідження, які охоплюють простір літературної критики. Культурологія та літературна критика – це два кити новітньої компаративістики, – наголошують науковці [3, с. 116]. Основне для компаративіста – знати насамперед контекст (історичний, соціальний, політичний, економічний, науково-технологічний), у якому перебуває певне літературно-естетичне явище.

Дослідники активно обговорюють теоретико-методологічні засади глобальної літературної компаративістики. З'ясовано, зокрема, що мета порівняння національних літератур і міжлітературних регіональних утворень у соціокультурному контексті – не уніфікувати їхню своєрідність крізь категоріальну призму європоцентричного канону, а вивчити їх як чинники поліцентричного й різноголоного світового культурного полілогу, в якому існує не лише взаємодія, а й протидія, і кожен учасник якого прагне не лише зрозуміти Іншого, а й бути почутим Іншими. Глобалізаційні процеси скорочують географічні відстані і налагоджують міжкультурну комунікацію, перетворюючи народи на близьких сусідів. Тому в компаративістиці набирає ваги принцип плюралізму, який означає відмову від будь-якого централізму: євро-, афро-, латиноамериканського тощо, який був би універсальною моделлю для інших культур.

Зміни, що відбулися в теорії і практиці компаративістики, на теренах колишнього СРСР демонструють розрив із засадничими методологічними підходами до літературного процесу, на яких базувалося радянське порівняльне літе-

ратурознавство. В. Тюпа називає порівняльно-історичний метод в науці функціональним замінником марксизму, що має тенденцію розростатися в компаративізм без берегів [4, с. 98]. І Лімборський, зокрема, зазначає, що в інтелектуальному ландшафті сучасної компаративістики зараз формується новий глобальний науковий методологічний проект, згідно з яким кожна окрема національна література «залишається культурним досвідом, системою артефактів і практикою якоїсь спільноти людей – адже «нічиєї» літератури і культури для компаративіста просто не може існувати» [7, с. 17].

Стратегічний характер компаративістики зумовлений фундаментальністю наукових проблем, які вона нині розв'язує, насамперед проблему єдності і різноманіття людства. Порівняльні дослідження, які не дають можливості обмежуватися однонаціональною культурою і замикатися в самодостатній загерметизованій площині, є доконечною передумовою існування компаративістики розширеного формату – інтегрального чи змодифікованого в глобалізованому відкритому світі. Постмодерністський період характеризується насамперед тим, що акцент зацікавлень науковців змістився з предметного поля на саму компаративістику як окремий об'єкт теоретичної рефлексії, як особливу форму дискурсу. Нинішні порівняльні дослідження стосуються предметів, в культурному і пізнавальному плані загалом уже освоєних, описаних, інтерпретованих, пізнаних, і це дає підставу науковцям вважати їх «пізнанням пізнання», тобто пізнанням другого ступеня, а не безпосереднім і фактичним предметним пізнанням (емпіричним). Ч. Бернгеймер вважає, що потрібно змінювати традиційний підхід «старої» компаративістики, коли порівнювалися між собою лише ті культурні явища, що вже сформувалися і означені іншими дослідниками: їх слід вивчати в порівняльному аспекті вже в момент появи й еволюції, інакше компаративістика приречена на хронічне «запізнювання» [8, 43]. Усе частіше компаративісти усвідомлюють не лише прикладну функцію своєї науки, а й її самостійний духовний вимір; у свідомості деяких учених вона постає як метатеорія чи метанаука (П. Зіма, П. Рогуський, Е. Касперський, О. Веретюк), як філософія літератури (Ф. Жост), метамова літературознавства (Д. Наливайко). В українському літературознавстві лунають голоси і про оновлення компаративістики, і про те, що вітчизняна наука потребує насамперед реконструкції, уважного врахування національних традицій порівняльних студій. Адже в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. існувала компаративістика в нормальній тогочасній західноєвропейській моделі, яку було заборонено в 1930-х рр. Із часів зародження української порівняльної студії були спричинені потребою пояснити явища рідної словесності за допомогою порівнянь, зіставлень, знаходження спільного і відмінного між своїм і чужим, пояснення причин запозичень, перетворення впливів на українському ґрунті, що переважно було зумовлене ситуацією, у якій перебувала українська література. Моментом відліку тут є феномен полілінгвізму й полікультуральності давньоруського письменства з його візантизмом і польсько-латинською, новолатинською культурою, а з кінця XVIII – у XIX ст. – перебуванням у загальноавстрійських і загальноросійських контекстах. Вивчення зв'язків української літератури з сусідніми потребувало не лише широких культурно-історичних аспектів компаративних досліджень, а й застосування порівняльних методик етнології, психології, антропології, лінгвістики тощо (варто згадати праці М. Костомарова, О. Котляревського, Д. Овсянико-Куликовського, Хв. Вовка, І. Франка та ін.).

Важливим є усвідомлення того, що модель українського порівняльного літературознавства не копіює західну, навіть активне застосування європейських та американських методик не зупинило її прагнення розв'язувати проблеми, спричинені насамперед проблемою культурної ідентичності, і тому вона інша, «різноспрямованіша, більш полемічна і міждисциплінарна» [5, с. 37]. Для перехідного періоду, яким для української компаративістики були 1990-ті роки, характерне насамперед очищення від радянських псевдонаукових анахронічних концепцій «братніх зв'язків літератур», позбування ізольованості та комплексів меншовартості. У постколоніальному українському компаративному діалозі утверджуються й поглиблюються традиційні напрями, розширюється теоретико-методологічна база, у сферу порівняльного літературознавства входять культурологічні, історіософські, соціокультурні, семіотичні, рецептивні та інші аспекти.

За короткий відрізок часу сформувались наукові центри компаративних досліджень: відділ компаративістики в Інституті літератури НАН України, кафедри української літератури й компаративістики є в КНУ імені Тараса Шевченка, в КУ імені Бориса Грінченка, Львівському, Тернопільському, Черкаському, Бердянському університетах. Глобалізаційні процеси торкнулися української літератури, змінили її, але, на жаль, не зробили літературу відомою у світі. На наше переконання, українська література може йти в глобалізований світ кількома шляхами. Перший – це наявність творів, які органічно вписуються в систему цінностей, вироблених глобалізованою свідомістю. Другий – це якісні художні переклади, що були б потрібні в інших країнах і сприймалися б як «свої». Ще одна проблема – досі у вітчизняній науці немає сучасних імагологічних студій – таких, що дослідили б моменти «єднання» чи «протистояння», «впливу», поєднання симпатії до інших народів з любов'ю до рідного в опрацюванні письменниками «світових» тем, показали б, як інонаціональна тематика узгоджувалася з процесом

розвою українського письменства. Важливим завданням літературознавства на майбутнє для розв'язання цієї проблеми є розкриття примножень чи втрат художності в результаті опрацювання так званих світових, мандрівних мотивів чи тем (у літературному контексті вони залишаються і виявом традиції, й водночас стають чимось більшим – формою різноаспектного культурного спілкування, вищою інтертекстуальності, інакшою екзистенційною моделлю).

Отже, українське літературознавство демонструє можливість традиційної компаративної техніки дослідження, розвиваючись у напрямку «тріади сучасної компаративістики: глобалізація – інтертекст – діалог культур» [6]. Ми готові до відкритого діалогу зі світовою компаративістикою, з її іноді суперечливим і парадоксальним розвитком. Компаративістика – чи як наука, чи як метанаука залишиться наукою порівняння, бо кожний семантичний процес є диференціацією: прочитати – значить порівняти, упізнати – значить розпізнати, порівнюючи з чимось. Компаративістика в Україні нині – один із провідних продуктивних напрямів у філології, що відповідає духу інтеграційних процесів у світовій літературі і культурі загалом, має свої набутки в минулому, в яких є чимало актуального, того, що треба вивчати і творчо переосмислювати в контексті нових літературних явищ.

1. *Вирк Т.* Сравнительное литературоведение сегодня – и завтра? / Т. Вирк. // Вестник Московского университета. Серия 9, Филология. – 2003. – № 5. – С. 168–197. 2. *Дроздовський Д.* XIX Міжнародний конгрес Міжнародної Асоціації компаративістики в Сеулі / Д. Дроздовський // Слово і час. – 2010. – № 12. – С. 115–116. 3. *Грицик Л.* Постколоніальний дискурс компаративістики: український профіль / Л. Грицик // Грицик Л. Українська компаративістика: концептуальні проєкції. – Донецьк, 2010. – С. 35–40. 4. *Лімборський І.* Світова література і глобалізація / І. Лімборський. – Черкаси: Брама-Україна, 2011. – 192 с. 5. *Моререр В.* Глобалізація / В. Моререр // Енциклопедія постмодернізму. – К., 2003. – С. 94–95. 6. *Тюпа В.* Компаративізм як наукова стратегія гуманітарного познання / В. Тюпа // Филологические науки. – 2004. – № 6. – С. 98–104. 7. *Шайтанов І.* Триада современной компаративістики: глобалізація – інтертекст – діалог культур / І. Шайтанов // Вопросы литературы. – М., 2005. – № 6. – С. 130–137. 8. *Bernheimer Ch.* Comparative Literature in the Age of Multiculturalism / Ch. Bernheimer. – Baltimore; London: Johns Hopkins University Press, 1995. – 207 p.

Тетяна Воропаєва

Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження

В статті аналізуються наукові праці, присвячені цивілізаційній проблематиці, а також пропонуються теоретико-методологічні засади дослідження українства в європейському цивілізаційному просторі.

The article examines the scientific papers devoted to the problems of civilization as well as a theoretical conception of the Ukrainians in European civilization.

В сучасній соціогуманістиці поступово зростає інтерес до цивілізаційної проблематики. Це зумовлено не тільки 300-річним розвитком цивіліології та цивіліографії, але й активізацією глобалізаційних процесів та соціокультурних трансформацій у світі. Дослідження українства в європейському цивілізаційному просторі вимагає серйозного наукового обґрунтування. Тому мета цієї статті полягає у критичному переосмисленні наукових праць, присвячених цивілізаційній проблематиці, а також у розробці теоретико-методологічних засад дослідження українства в європейському цивілізаційному просторі.

На жаль, у працях багатьох сучасних українських дослідників цивілізаційна тематика викладена неадекватно: 1) стверджується, що існує «українська цивілізація», «козацька цивілізація», «етнічна цивілізація», «політична

цивілізація», «регіональна цивілізація», «Чорноморська цивілізація», «скіфська цивілізація», «слов'янська цивілізація», «хозарська цивілізація», «Східно-православна цивілізація»; 2) зазначається, що кожна нація є унікальною цивілізацією; 3) цивілізація тлумачиться як етнополітична структура, як частина регіонів, конструюється якийсь «етноцивілізаційний вимір» тощо. Сучасні українські науковці практично не знайомі з системною критикою цивілізаційних концепцій А. Тойнбі, О. Шпенглера, С. Хантінгтона західними вченими (Ф. Аджамі, Р. Л. Бартлі, Л. Вульф, Дж. Кіркпатрік, А. Л. Уїкс, Д. Пайл та ін). Серед українських авторів найбільш обґрунтованими і послідовними є праці таких вчених, як Л. Залізник, С. Кримський, М. Розумний, Ю. Павленко, Ю. Шаповал, В. Брехуненко, С. Леп'яво та ін.